

Měření dopadů preventivních programů jako výzva – návrh měření dopadů programu primární prevence a jeho aplikace ve výzkumné praxi.

Daniel Topinka, Jakub Janas

(Topinka D., Janas J. 2023. *Measuring the impacts of prevention programmes as a challenge – a proposal for measuring the impacts of a primary prevention programme and its application in research practice*. In CURRENT QUESTIONS OF SPECIAL EDUCATION PARENTAL RESILIENCE AND SUPPORT IN RAISING CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS, Slezská univerzita v Opavě, s. 95-109)

Abstrakt

Jednou z příčin, proč se v Česku prevence a uplatnění preventivního způsobu myšlení v sociální oblasti více neprosazuje, je její nízká legitimita. Intuitivně se předpokládá, že je prevence přínosná, ale chybí k tomu jednoznačné důkazy. I přes pestrou mozaiku v praxi realizovaných preventivních programů neznáme jejich skutečné přínosy a účinnost prevence, nemáme k dispozici argumenty, jakým způsobem preventivní programy dokázaly předcházet například nepřiměřenému sociálnímu fungování či selhávání. Text k měření dopadů preventivních programů přistupuje jako k výzvě. Přichází s návrhem měření dopadů, který demonstruje na příkladu vybraného programu primární prevence. Cílem je čtenáře provést postupem měření dopadů od samotného počátku, kdy byl evaluační model měření vytvářen, až po jeho aplikaci ve výzkumné praxi, a nakonec i diskutovat výsledky, které model přinesl. Text představuje měření dopadů s využitím přístupu „rozdíly v rozdílech“ a párování. Ilustruje možnosti aplikace modelu a závěry, které poukazují na konkrétní dopady sledovaného preventivního programu zejména v oblasti posílení odolnosti vůči sociálnímu selhávání.

Úvod

Pokud se zamyslíme nad podporou současných rodin a dětí při zvládání náročných situací, kterým jsou v současnosti vystaveny, nevyhneme se tématu role prevence. Má různé významy a v textu s prevencí pracujeme v co nejširším slova smyslu, byť samotné měření dopadů demonstrujeme „pouze“ na jednom vybraném příkladu programu prevence primární. Slovo prevence pochází z latiny, přičemž *praeventus* označuje zákrok, který byl proveden předem, *praeventia* znamená předcházení – zpravidla škodlivým jevům (Maříková, 1996, s. 842).

S prevencí se obvykle setkáváme v souvislosti s intervencemi v rámci ochrany zdraví.¹ V sociální oblasti se prevence objevuje ve spojení s předcházením jevům, které bývají označovány za negativní a se způsoby, které směřují k zabránění jejich vzniku, přenosu a šíření ve společnosti. Matoušek (2016, s. 154) ve vztahu k sociální práci prevenci vymezuje jako

¹ Cílem je předejít poruchám lidského zdraví, vzniku onemocnění či následkům onemocnění. Je zřejmé, že téma měření dopadů prevence je ve zdravotnictví na pokročilé úrovni, což souvisí s dlouhodobějším uplatňováním přístupů zdravotnictví či medicíny založených na vědeckých důkazech (Evidence-Based Healthcare, Evidence-Based Medicine; v českém prostředí viz např. Marečková, Kugarová a kol., 2015).

soubor opatření, „jimiž se předchází sociálnímu selhání, a to zejména těm typům selhání, které ohrožují základní hodnoty společnosti (kriminalita, prostituce, toxikomanie, xenofobie, rasismus, sociální parazitismus, násilí apod.)“. Již v roce 1961 L. Rapoport shledal, že prevence má spočívat ve včasném odhalení, převzetí kontroly, a nakonec odstranění podmínek, které brání sociálnímu fungování. Sociální práce má být podněcována k tomu, aby prevenci konceptualizovala a stimulovala řadu preventivních aktivit a programů. „Prevencí může být jakýkoli typ výchovné, vzdělávací, zdravotní, sociální či jiné intervence směřující k předcházení výskytu rizikového chování, zamezující jeho další progresi, zmírňující již existující formy a projevy rizikového chování nebo pomáhající řešit jeho důsledky“ (Čech, 2012, s.107).

S prevencí bývá spojován předpoklad její užitečnosti. Prevence je přínosná tím, že předchází negativním důsledkům, přičemž na ni vynaložené náklady (nejen ekonomické) jsou mnohem nižší ve srovnání s náklady, které společnost musí vynaložit na řešení, která souvisí s potíráním důsledků negativních jevů. Důkazů o přínosech a efektivitě prevence v odborné literatuře nalézáme celou řadu, a to i v tématech, která jsou blízká těm, jimiž se zabýváme – rizikového chování mládeže či aktivizace a kompetence rodičů (např. Ridenour, Murray, Hinde a kol., 2022; Catalano, Kuklinski, Sterling, 2018; De Graaf, Speetjens, Smit a kol, 2008; Kuklinski, Oesterle, Briney a kol, 2021). Zmíněné studie ukazují, že je při hodnocení dopadů prevence nutné uplatňovat holistické a sociálně-ekologické přístupy (Bronfenbrenner, 1979; Santrock, 2007), které cílí na širší celky a kontextuální vlivy (nejen na klienta, ale na celý rodinný systém, systém hodnot, norem, institucionální pomoc, právní systém apod.). Navíc prevence předchází jevům, které nejsou statické, ale dynamické – vyvíjí se v čase, mají procesuální ráz. Během intervencí působí celá řada faktorů a vlivů, které vychází jednak z úrovně jedince, ale i ze sociálního a kulturního prostředí, které intervenci obklopuje. Účinnost prevence není dosahována restrikcemi, zákazy či nátlakem, ale promyšlenou a cílenou podporou prosociálních postojů a chování.

Skepse kolem měření dopadů v prevenci

Matoušek (2016, s. 154) uvádí, že v Česku jsou preventivní aktivity nesystematické, nekoordinované, málo vynalézavé a málo účinné. Co se za tímto hodnocením skrývá? Systém pomoci pro rodiny s dětmi v České republice dostatečně nevyužívá potenciál preventivního způsobu myšlení a schopnosti programů účinně problémům předcházet. Preventivní programy mají pomáhat rodinám a dětem, aby neselehávaly při zvládání nároků na ně kladených sociálním prostředím, aby nedocházelo k jejich nepřiměřenému sociálnímu fungování. Bohužel období, které předchází tomu, než se objeví akutní poptávka po službách (např. sociálních), není předmětem větší pozornosti. Nejsou zde systémově a koordinovaně rozvíjeny a podporovány služby či programy, které by uplatňovaly interdisciplinární spolupráce, holistické a sociálně-ekologické přístupy a nejprve designovaly a poté i realizovaly programy, jejichž cílem by bylo zlepšovat život lidí a předcházet tomu, aby se lidé nestali budoucími klienty služeb. Služby spíše inklinují k intervencím než k prevenci. To se týká sociálně-preventivních služeb i různých typů výchovných, vzdělávacích, sociálních či jiných programů. Služby zápolí s tím, jak preventivní myšlení uplatnit, programy zase vznikají bez vazby na příčiny jevů a jsou koncipovány víceméně intuitivně, reaktivně a nejsou schopné doložit své účinky.

Jednou z příčin, proč se u nás prevence v sociálních tématech více neprosazuje, je její nízká legitimita. Intuitivně se předpokládá, že je přínosná a účinná, ale chybí k tomu věrohodné důkazy. Neznáme skutečné přínosy prevence, nemáme k dispozici argumenty, jakým způsobem preventivní služby či programy dokázaly předcházet sociálnímu selhávání. Snahy v Česku provádět evaluace dopadu preventivních programů provází skepse. Jejich využití je zcela

minimální a provedené studie, které se zaměřily především na témata primární prevence, máme k dispozici, ale jsou výjimkou (např. Miovský, Miovská, Řehan, Trapková, B., 2007; Miovská, Miovský, Václavková, 2008; Miovský, Šťastná, Gabrhelík, Jurystová, 2011; Miovský, Novák, P., Šťastná, Gabrhelík, Jurystová, Vopravil, 2012; Nevoralová, Pavlovská, Šťastná, 2012; Miovský a kol., 2015). Výsledky evaluací ukazují, jak obtížné je měření dopadů provádět, a to i přes zapojení experimentálních a kvaziexperimentálních výzkumných designů. Zjištění můžeme číst z různých úhlů, diskutovat o tom, proč efekt programů není příliš výrazný, případně je pozorovatelný jen v určitých kategoriích účastníků programů. Některé výsledky, které máme k dispozici, lze číst s rozpaky. Jak to tedy je? Stojí za některými nepřesvědčivými výsledky to, že preventivní programy jsou buď špatně připraveny, neúspěšně realizovány, nebo se nám jejich dopady nedaří pro metodologickou náročnost měřit? Nebo měření ovlivňují jiné významné faktory v pozadí, které programy ovlivňují a nejsme s to je zachytit a identifikovat? Příčin může být více, a navíc mohou působit současně. Rovněž někteří zahraniční autoři bývají v hodnoceníh a jednoznačných závěrech (zejm. metaanalýzy) rezervovaní a opatrní.

Následující text je zprávou o snaze vytvořit evaluační model, který by byl schopen měřit dopady programů či služeb prevence rizikového chování (je jedno, zdali ve školství, mimo něj, ve službách sociální prevence). Popisuje, jak byl návrh modelu měření dopadů vyvíjen a následně testován na jednom příkladu preventivního programu (ve skutečnosti byl testován na necelé desítky různých programů a služeb). Představuje celý postup měření dopadů od samotného počátku, kdy byl evaluační model měření vyvíjen, až po jeho aplikaci ve výzkumné praxi, a nakonec diskutuje výsledky, k nimž vedl.

Návrh modelu měření dopadů prevence

Při měření dopadů programu jsme si na začátku položili následující otázky: *Došlo v důsledku realizace nového preventivního programu k tomu, že jsou jeho účastníci více odolní vůči sociálnímu selhávání? Jakým způsobem se dopady projevují v různých oblastech sociálního fungování?* Při návrhu modelu měření, které mělo přinést odpovědi, jsme vyšli z následující úvahy. Na jedné straně neexistuje snadno měřitelný přímý kauzální vztah mezi preventivním programem a předejitím rizikového chování dětí. Nemůžeme předpokládat, že tím, že účastník absolvuje preventivní program, dojde k tomu, že budeme okamžitě pozorovat dopady v jeho chování. Takto jednoduché to není. Absolvování programu není zárukou toho, že ve skutečnosti u jedinců automaticky povede k očekávané změně chování. Naopak se můžeme setkat s tím, že absolvování programu žádnou změnu chování nevyvolá, nebo dokonce může dojít ke zhoršení chování, a tedy pravému opaku očekávaného. Na druhé straně může předpokládaný vztah ovlivnit celá řada proměnných, z nichž některé můžeme identifikovat lépe, jiné zase hůře. Je pochopitelné, že dopad programu může ovlivnit celá řada faktorů: momentální nálada účastníka, připravenost lektora, aktuálnost tématu a celá řada jiných nám známých či neznámých okolností.

Rizikové chování, jemuž se snaží programy předejít, zahrnuje rozmanité formy chování, které působí na sociální nebo psychologické fungování jedince anebo ohrožují jeho sociální okolí, patří sem např. agresivní chování, delikventní chování, rizikové chování ke společenským institucím, hráčství aj. Tyto formy rizikového chování se vyskytují na prepatologické úrovni sledovaného jevu, tzn. že se nepropisují do patologické roviny, např. závislostní chování (Širůčková, 2012, s. 127).

Je otázkou, jak předcházení rizikového chování měřit. Zkusme se inspirovat teorií postojů, zejména teorií plánovaného chování. Postoje představují relativně ustálený sklon jedince chovat se v určité situaci určitým způsobem, přesvědčení a pocity ve vztahu k určitému chování nebo

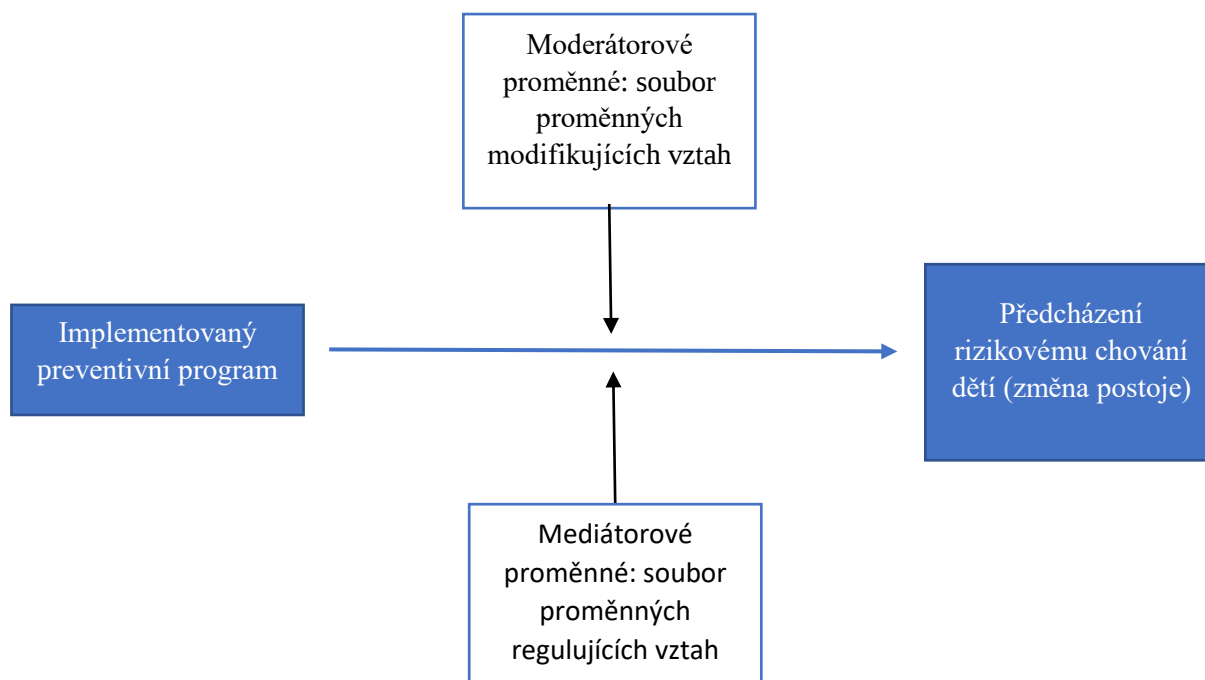
situaci a tím do určité míry mohou i napovídat, jak se jedinec v určité situaci zachová. Teorie odůvodněného jednání se zakládá na pěti faktorech. Jedním z nich jsou postoje, které hrají roli při predikci chování. Dále k nim patří subjektivní norma, vnímaná kontrola, záměr a skutečné chování měřené v určitém časovém úseku (Beck, Ajzen, 1991). Postoje (názor na chování a jeho posouzení), subjektivní norma (názor, a vnímání společnosti) a vnímaná kontrola (uskutečnitelnost chování) představují nezávislé proměnné (prediktory), determinanty chování. Kombinace těchto tří uvedených prediktorů přispívá k záměru, který působí na výsledné chování. „Tento vztah lze interpretovat ve smyslu, že čím příznivější je názor jedince (postoje) a ostatních v jeho okolí (subjektivní norma) na zkoumané chování a čím vyšší je jeho kontrola nad tímto chováním (vnímaná kontrola), tím je větší záměr toto chování uskutečnit“ (Příhodová, Preiss, 2019, s. 43). Toto nás vedlo k rozhodnutí, že budeme dopady měřit prostřednictvím *změn postojů* u účastníků programu.

I přes toto ale bylo potřeba se dále vyrovnat s tím, že dopady programu ve skutečnosti ovlivňuje řada dalších okolností a vlivů. Lze je rozlišit do dvou samostatných kategorií působících proměnných:

- a) *Moderátorové proměnné* – představují soubor proměnných modifikujících (snižujících/zvyšujících) vztah mezi programem a chováním, týkají se kontextu a charakteristik okolí, ekologie prostředí dítěte, např. míra ohrožení dítěte, chudoba rodiny, míra odolnosti (v teorii označována jako „potlačená souvislost“).
- b) *Mediátorové proměnné* – představují soubor proměnných, které regulují vztah mezi programem a chováním, např. důvěryhodnost a atraktivita zdroje informace (kredibilita zdroje, osobnost lektora, experta, zajímavost a aktuálnost tématu), styl, struktura a obsah předávané informace (fakta, prostor pro promyšlení, emoce, složitost informace), charakteristiky adresátů informace (zralost dětí, věk), kvalita a připravenost programu aj. Míra připravenosti programu snižuje nebo zvyšuje vliv na postoje, je předpokladem pro úspěšné vyvolání změny či utvoření postoje (v teorii označováno jako „vývojová sekvence“).

Tyto proměnné intervenují do kauzálního vztahu a působí na něj. Proto je potřeba je „mít pod kontrolou“. Následující obrázek vyjadřuje vztahy a vlivy mezi jednotlivými kategoriemi proměnných, které popisují *kauzální vztahový rámec*, který se stal výchozím rámcem pro měření.

Obr. 1 Kauzální model vztahů mezi proměnnými

Nutnost analyzovat kauzální vztahy předpokládalo využití kvantitativních výzkumných metod. Výchozím předpokladem bylo, že dobře vyprojektovaný a připravený preventivní program má vést u účastníků k větší odolnosti vůči rizikovému chování a k posílení jejich sociálního fungování. Základní výchozí metodou byla kvazi *experimentální metoda „rozdíly v rozdílech“* (Difference-in-Differences, DiD), která byla rozšířena o *mediační a moderační analýzy*. Oba přístupy se vzájemně doplňovaly a vytvářely předpoklady pro měření kauzálního vztahu a současnou kontrolou vlivů (potlačená souvislost, vývojová sekvence).

Metoda *rozdíly v rozdílech* (DiD) je jednou z nejčastěji používaných metod ve studiích hodnocení dopadů (Fredriksson, Oliveira, 2019). Zakládá se na postupu, dle kterého na základě sledovaných výstupů dokáže určit dopad preventivního programu za pomoci dvou rozdílů, přičemž první je dán časem a druhý vymezením skupin – kontrolní a cílovou (Potluka, Špaček 2014; Greene, Liu, 2020). V rámci metody je tedy jeden rozdíl určený v čase (před a po intervenci) a druhý rozdíl subjekty (podpořenými a nepodpořenými). V našem případě jsme se rozhodli pozorovat rozdíly v okamžiku před zahájením preventivního programu a následně s časovým odstupem minimálně jednoho měsíce po ukončení programu. Dále jsme porovnávali dvě skupiny – skupinu cílovou (podpořenou), která absolvovala preventivní program a skupinu kontrolní, která se programu nezúčastnila (nepodpořenou). Vybírali jsme ji náhodným způsobem tak, aby byla ze stejných či velmi podobných podmínek (např. sousední třída, třída z podobné školy ve městě). V těchto „čtyřech skupinách“ byla vytvářena data prostřednictvím jednotného dotazníku.²

² Výpočet Difference-in-Differences (DiD) se řídil následujícím vzorcem: $DiD = (CT1 - CT0) - (KT1 - KT0)$, kde CT1 = Cílová skupina po programu, CT0 = Cílová skupina před programem, KT1 = Kontrolní skupina po programu a KT0 = Kontrolní skupina před programem.

Míra vlivu dalších proměnných byla zjišťována *mediační a moderační analýzou* s využitím lineární regrese. *Mediační analýza* nezjišťuje prostý vztah mezi dvěma jevy, ale jde o hlubší analýzu procesu, který se mezi těmito jevy odehrává. Mediaci se nejčastěji využívá pro analýzy nejrozličnějších intervenčních programů a měření jejich dopadů. V jejím rámci je zkoumán vztah mezi dvěma proměnnými: nezávislou proměnnou čili příčinnou a závislou proměnnou čili následkem. (Baron, Kenny, 1986: 1174) Jejím cílem je zjistit, jak proměnná X ovlivňuje proměnnou Y skrze jednu, nebo více mediátorových proměnných. Tedy že variace proměnné X způsobuje variaci jednoho nebo více mediátorů M, které zase způsobují variaci u proměnné Y. Následně se testují empirické vztahy pomocí statistického metodologického přístupu. (Hayes, 2013; Iacobucci, 2008) Mediační analýza popisuje přímé či nepřímé cesty, kterými nezávisle proměnná X přenáší svůj účinek na závislou proměnnou Y prostřednictvím jedné nebo souboru mediátorových proměnných. Mediátorová proměnná tedy vstupuje přímo do zkoumaného vztahu a naznačuje jakými způsoby jsou zkoumané jevy provázané (MacKinnon, 2008). Zatímco mediátor je proměnná, která je přímo dosazena do vztahu mezi dvěma proměnnými a ovlivňuje celý vztah modelu, tak moderátor lze považovat za proměnnou, která ovlivňuje sílu vztahu a případně směr mezi nezávislou a závislou proměnnou. Mediátorové proměnné jsou schopné ukázat, jakým způsobem jsou jevy propojeny (Baron, Kenny 1986: 1174). *Moderální analýza* má za cíl zjistit, zda síla vztahu mezi X a Y závisí na moderátorové proměnné. Mediátory se zaměřují na mechanismy, kterými dochází k účinku, zatímco moderátor poskytuje informace o tom, kdy jsou účinky přítomny (MacKinnon, 2007). Moderální analýza zkoumá míru ovlivnění vztahu nezávislé a závislé proměnné jednou nebo více jinými proměnnými. Moderátorová proměnná (nebo jejich soubor) ovlivňuje sílu zkoumaného vztahu mezi nezávislou a závislou proměnnou, případně jejich směr. (MacKinnon 2008)

Měřený program primární prevence

Výsledná zjištění, která v textu přinášíme, se týkají měřeného programu primární prevence, který byl zaměřen na rozvoj klima třídy a pozitivních vztahů nejen mezi spolužáky, ale i mezi žáky a učiteli. Jeho realizátorem byli pracovníci Pedagogicko-psychologické poradny Ostrava (PPP). Tato organizace poskytuje nabídku programů primární prevence rizikového chování pro základní a střední školy okresu Ostrava.

Program, jehož dopady byly měřeny, je určen žákům 6. tříd základních škol a studentům tříd prima víceletých gymnázií. Program je komplexní, dlouhodobý a usiluje o pozitivní rozvoj osobnosti, sociálních dovedností a kompetencí žáků. Zaměřuje se na podporu pozitivního klima třídy a vztahů mezi žáky prostřednictvím vzájemného poznávání se, oceňování a rozvoj spolupráce v rámci třídního kolektivu. Má za cíl předcházet projevům rizikového chování, nejedná se o program selektivní a indikované prevence (intervenční práce se třídou). Program vznikl jako zcela nový a byl připravován podle zásad efektivní primární prevence a ve vztahu k příčinám rizikového chování. Je interaktivní, přizpůsobený věku cílové skupiny a potřebám dané třídy. Zajišťují ho metodici prevence PPP a je poskytován bezplatně. Program se uskutečňuje přímo ve škole v předem dohodnutých prostorách. Skládá se ze tří setkání, které mají rozsah dvou vyučovacích hodin. Jednotlivá setkání na sebe navazují.³

³ Cílem prvního setkání je získání nových podnětů a informací, které podporují schopnost navazovat a rozvíjet zdravé vztahy ve třídním kolektivu. Program se zaměřuje na aktivity, hry, skupinovou diskusi a reflexi podporující žáky ve vzájemném poznání se jinak, než jak jsou běžně zvyklí. Cílem druhého setkání je zprostředkovat žákům pozitivní hodnotu spolupráce prostřednictvím týmových aktivit a následných reflexí. Zařazeny jsou aktivity a hry zaměřené

Metodik prevence PPP si před zahájením programu vyjasní podmínky realizace preventivního programu se školním metodikem prevence a třídním učitelem. Účast třídního učitele na setkáních je pokládána za nezbytnou. Po skončení každého setkání zhodnotí pedagog společně s lektorem průběh intervence a dojedná plán dalšího setkání. Škola následně obdrží písemný záznam shrnující průběh, výstupy setkání a případná doporučení pro práci se třídou. Tolik k charakteristice měřeného programu.

Aplikace modelu měření dopadů prevence

Dále představujeme měření dopadů a jeho výsledky s využitím kauzálního modelu a měření v cílových a kontrolních skupinách. Nejdříve bylo potřeba určit všechny proměnné – postojové, mediátorové a moderátorové.

Postojové proměnné byly vytvářeny na základě teorií – zejména o teorii odůvodněného jednání, sociálně kognitivní teorie, teorie učení a teorie motivace ochrany. Postojové proměnné byly tříděny do tří kategorií na základě toho, čím přispívají k předcházení rizikovému chování:

- a) posílení sociálního fungování – na úrovni jedince⁴
- b) posílení sociálního fungování – na úrovni prostředí⁵
- c) odolnost vůči rizikovému chování⁶

S určením mediátorových a moderátorových proměnných to bylo mnohem složitější. Bylo obtížné určit/nalézt konkrétní vlivové proměnné. Předpokládali jsme, že je potřebné sestavit takový soubor proměnných, které budou odrážet zkušenosti lektorů preventivních programů. Proto jsme uspořádali dvě skupinové diskuse s odborníky z praxe, kteří měli přímou zkušenost s lektorováním či hodnocením preventivních programů. V diskusích byly pojmenovávány vnější a vnitřní faktory, které podle zkušenosti odborníků ovlivňují účinnost programů. Z tohoto souboru byly po roztrídění vytvořeny proměnné moderátorové a mediátorové.

Mezi moderátorové proměnné byly zařazeny: Rozestup měření, Objekt prevence, Délka programu, Míra re-designování programu, Připravenost programu⁷, Celkové hodnocení

na spolupráci. Součástí je také skupinová diskuse a reflexe po daných aktivitách. Cílem třetího setkání je podpora vztahů ve třídním kolektivu prostřednictvím aktivit zaměřených na vzájemné ocenění se a pozitivní vnímání spolužáků. Na programu jsou opět aktivity a hry zaměřené na hledání dobrých vlastností a vzájemné oceňování se. Součástí jednotlivých aktivit je také skupinová diskuse a vyhodnocení aktivit.

⁴ Přesvědčení o správnosti jednání, Vědění, kde hledat pomoc, Schopnost nabídnout pomoc, Absence vlastního rizikového chování, Upuštění od rizikového chování v budoucnosti, Schopnost upozornit jedince na špatné jednání, Vědomí důsledků vlastního rizikového chování, Schopnost přijmout pochvalu, Úspěšné sociální fungování.

⁵ Očekávání ocenění chování sociálním okolím, Vzájemná pomoc vrstevníků, Respektování pokynů morální autority, Zdravý prosociální způsob života, Vědomí normy (správného) chování, Respektování norem chování.

⁶ Rozpoznání rizikového chování u druhých, Schopnost na rizikové jednání upozornit, Odsouzení rizikového chování, Odmítnutí nabídky kamarádů k rizikovému chování, Rizikové chování není normální, Snadné odmítnout nabídku k rizikovému chování, Rizikového chování není zábava, Odmítnutí rizikového chování pod tlakem.

⁷ Jednou z moderátorových proměnných byla rovněž připravenost programu. Připravenost programu hodnotíme na základě deseti kritérií (program reaguje na příčiny jevů, je uvedeno, na jaké rizikové chování program cílí, je vymezeno, komu je program určen – cílová skupina, je specifikován harmonogram programu a místo konání, vznikl plán programu/organizace včetně

připravenosti programu, Momentální emoce, Kamarádi ve škole, Pozitivní vztah ke škole, Kamarádi mimo školu, Opora v rodině, Bezpečná rodina, Příslušnost k sociálně vyloučené lokalitě, Frekvence stěhování, Podpora blízkého okolí a Spokojenost v životě.

Mezi moderátorové proměnné byly zařazeny: Gender účastníka, Věk účastníka, Motivace k účasti, Program se mi líbil, Cítil(a) jsem se v průběhu dobře, Program byl aktuální, Měl(a) jsem zkušenost se zmiňovanými problémy, Program vyvolal obavy, Program zaujal, neopakoval známé, Program byl zábavný, rozesmál, Lektor byl srozumitelný, Lektor byl věrohodný, Byla možnost se zapojovat, Nic program nerušilo, Byl(a) jsem aktivní, Obdržel(a) jsem odměnu, Podobný program jsem letos neabsolvoval(a), Pracoval s názornými příklady, příběhy, Program byl dlouhý, Nabídl alternativní vzory chování, Lektor využíval moderní techniku, Dozvěděl(a) jsem se konkrétní informace, Probíralo se, co neznám, Bavil(a) se o programu s kamarády, Doporučil (a) by program kamarádům, Bavil(a) se o programu s rodinou, Aplikoval(a), co se naučil(a), Celkové hodnocení programu,

Následovala tvorba dotazníku. Nejdříve byl vytvořen univerzální dotazník, do něhož byly včleněny všechny proměnné. Vytvářeny byly znaky a poté byly formulovány i otázky. Znění otázek a dramaturgie dotazníku byla uzpůsobena na míru, a to přímo hodnocenému preventivnímu programu a jeho účastníkům.⁸ Sběr dat proběhl ve dvou časových úsecích (před a po programu), přičemž rozestup činil minimálně jeden měsíc. Dotazník distribuovaný po preventivním programu byl navíc rozšířen o sadu otázek zjišťujících spokojenost respondentů s programem. U kontrolní skupiny probíhal sběr dat obdobně, časový rozestup byl stejný jako u cílové/podpořené skupiny. Každý dotazník obsahoval identifikátor respondenta, což následně umožnilo dotazníky párovat.

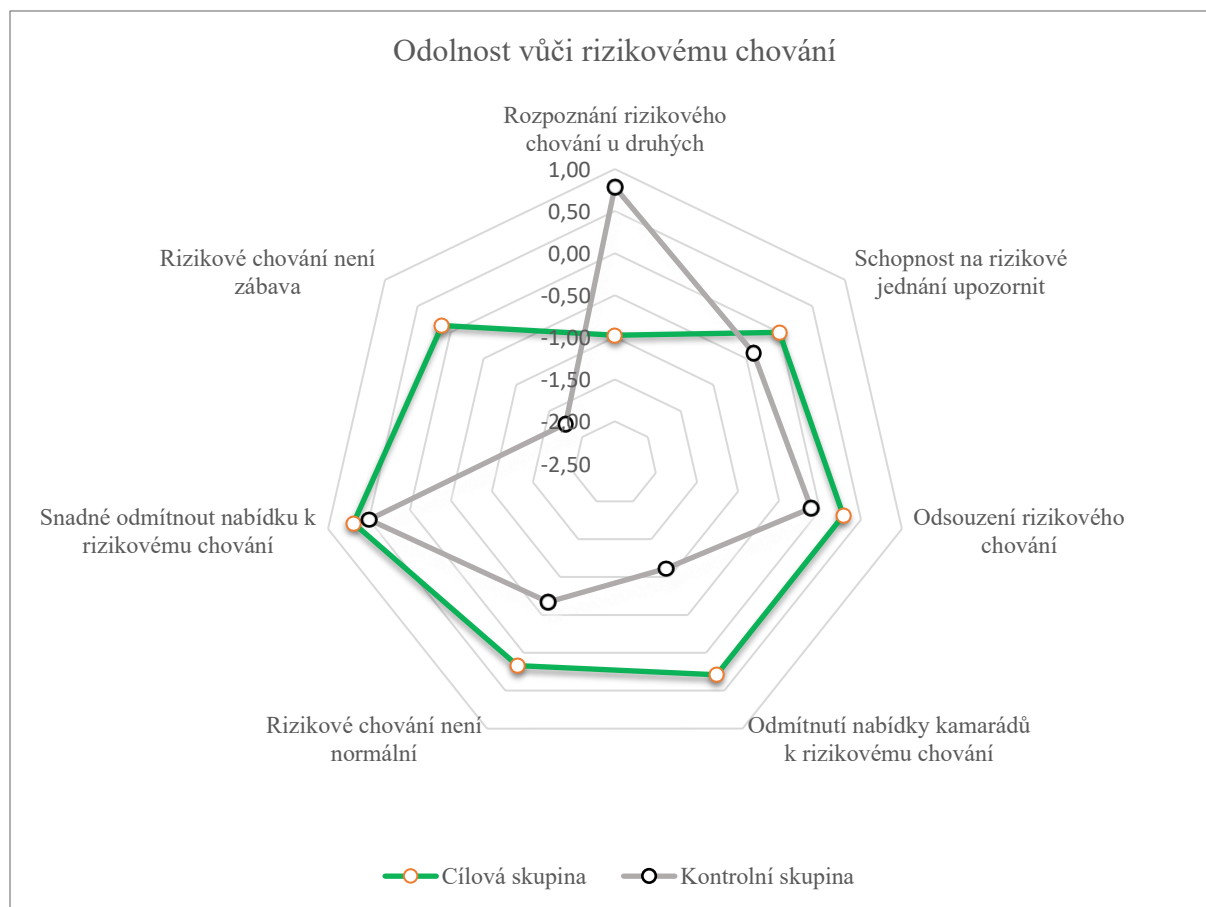
Sběr dotazníků probíhal v období březen až červen 2022 a to u cílové skupiny na šesti školách (čtyři základní školy a dvě gymnázia). U kontrolní skupiny probíhal sběr na dvou základních školách v 6. třídách. Celkem se podařilo spárovat u cílové skupiny 105 dotazníků a u kontrolní 28 dotazníků, vyhodnocováno bylo 133 dotazníků. Následovaly analýzy, jejichž výsledky dále krátce shrneme.

V každé ze tří kategorií postojových proměnných byl spočten rozdíl v posunech mezi kontrolní a cílovou skupinou. U kategorie odolnosti vůči rizikovému chování je výsledek patrný z následujícího grafu.

zajištění požadavků, je určen typ programu – na co se zaměřuje, působí – teorie, je popsána příprava lektora, studijní a další podkladové materiály, pojmenována jsou rizika, navržena je evaluace, techniky zpětné vazby a hodnocení, je uvedeno, jak se bude dále pracovat s výsledky evaluace).

⁸ Dotazník měl celkem čtyři tematické části. V první byly otázky zaměřené na okolí dítěte, ve kterém se pohybuje. Druhá část měřila postoje, třetí část hodnocení programu a lektora. Čtvrtá část byla sociodemografická s identifikátorem. Měření proběhlo prostřednictvím Likertovy škály (11 bodové, 0 až 10). Dotazník obsahoval 59 otázek.

Graf 1 Odolnost vůči rizikovému chování – rozdíl v posunech mezi kontrolní a cílovou skupinou

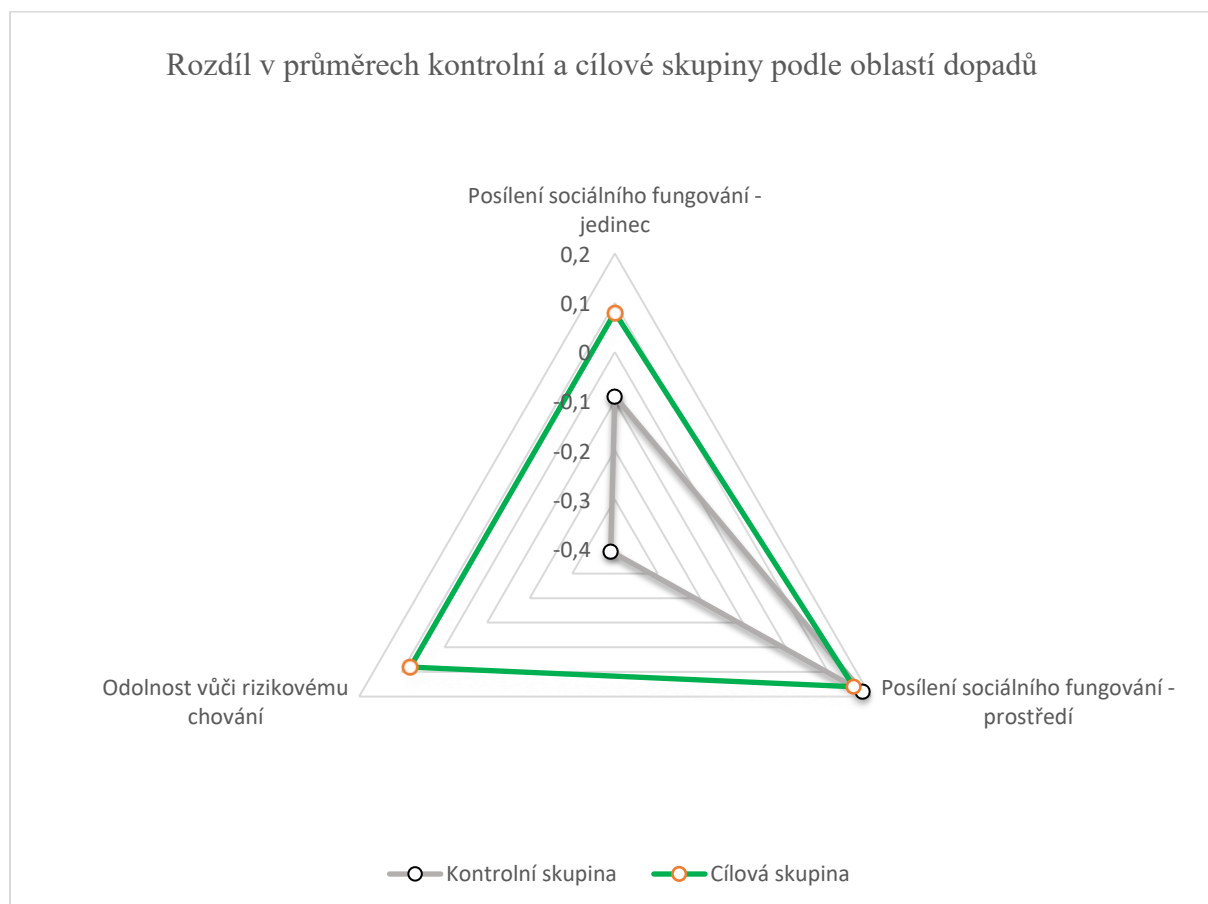

Pozorujeme, že v čase v cílové/podpořené skupině došlo ke zvýšení odolnosti vůči rizikovému chování. Týká se to zejména schopnosti odmítnout rizikové chování a odolat tlaku vrstevníků (nabídce kamarádů k rizikovému chování) a akceptace toho, že rizikové chování není vhodnou zábavou pro volný čas. Hodnota se zvýšila rovněž u tvrzení, že rizikové chování nelze pokládat za normu (normální), u odsouzení rizikového chování, u schopnosti na rizikové jednání upozornit (vrstevníky, učitele, rodinné příslušníky) a u hodnocení nenáročnosti odmítnout rizikové chování (hodnocení snadnosti odmítnutí pobídky). Nicméně v jednom bodu se hodnocení vymyká. Týká se rozpoznávání rizikového chování u druhých. Zde došlo naopak ke zlepšení v kontrolní skupině. Vysvětlení může spočívat v tom, že se měřený preventivní program zaměřoval především na téma rozvoje klima třídy a pozitivních vztahů, nikoliv na posílení sociálního fungování na úrovni „vnějšího“ prostředí. Nelze ale vyloučit ani to, že si děti uvědomily, že jednání může být skryté a tím i těžce odhalitelné. Děti, které program absolvovaly, mohou více přemýšlet o tom, jak složité je rizikové chování rozpoznat, vědí, jaká riziková chování se mohou mezi dětmi vyskytovat, přistupovat k tématu zodpovědněji. Nelze ale vyloučit, že se v kontrolní skupině odehrál námi nezachycený jev, například se mohli žáci setkat s některým druhem rizikového chování, řešit ve třídě incident, což mohlo jejich rozpoznávací schopnosti „pozitivně“ ovlivnit.

Pokud se pohlédneme po konečném srovnání rozdílů napříč všemi třemi oblastmi postojů, tak největší dopady měl program v oblasti odolnosti vůči rizikovému chování. Pozitivní, byť ne už tak velký dopad program zaznamenal u posílení sociálního fungování na úrovni jedince.

U posílení sociálního fungování na úrovni prostředí žádné dopady nepozorujeme. Je to logické, neboť program svým zaměřením na tuto oblast necílil.

Graf 2 Rozdíl v průměrech kontrolní a cílové skupiny podle oblastí dopadů

Pokud upustíme od kategorizace sledovaných dopadů v oblastech posílení sociálního fungování a nahlédneme na dopady prostřednictvím hodnot jednotlivých proměnných, potom je zřejmé, že největší dopady program zaznamenal u odsouzení rizikového chování, odmítnutí nabídky kamarádů k rizikovému chování, schopnosti upozornit jedince na špatné jednání, odmítnutí rizikového chování jako zábavy pro volný čas a respektování norem chování.

Mediační a moderační analýza ukázaly, že mediátorové proměnné nemají na dopady programu žádný vliv. Jinými slovy řečeno, neprojevují se zde vlivy prostředí a jiné potlačené souvislosti. Domníváme se, že je to způsobeno tím, že děti pochází z běžného sociálního prostředí, které není zatížené nepříznivými charakteristikami. U moderační analýzy jsou ale vlivy některých proměnných významné. Nejvíce ovlivněnou oblastí byla odolnost vůči rizikovému chování, moderátorové proměnné ji ovlivnily až z jedné třetiny. Pozitivní dopady na odolnost má zejména přítomnost kamarádů ve škole, tedy vytvořené silné sociální vztahy (35,7 %), naopak ji snižuje frekvence stěhování (36,6 %) – tedy nestabilita dětí v prostoru. Silnější vlivy také pozorujeme u posilování sociálního fungování na úrovni prostředí, např. ji téměř ze dvou pětín pozitivně ovlivňují žít v bezpečné rodině (38,2 %) či deklarovaná spokojenost v životě (38,4 %). Hodnoty vlivu moderátorových proměnných na posilování sociálního fungování – jedince byly mnohem menší, přibližně pětinový vliv zde měla momentální emoce (19,3 %) a podpora blízkého okolí (19,5 %).

Závěrečná diskuse

Většinou se intuitivně předpokládá, že je prevence přínosná, ale málokdy jsou dopady pojmenovávány. Skepse týkající se naší schopnosti měřit dopady preventivních programů a služeb je značná. Text tyto pochybnosti, alespoň doufáme, rozptyluje a k měření dopadů preventivních programů přistupuje jako k výzvě. Přišel s ukázkou modelu měření dopadů, který demonstroval na příkladu měření programu primární prevence a zaměřil se na rozvoj klima třídy a pozitivních vztahů nejen mezi spolužáky.

Návrh modelu měření dopadů prevence vyšel z představy, že neexistuje snadno měřitelný přímý kauzální vztah mezi preventivním programem a předejitím rizikového chování dětí a zaměřil se na pozorování změn v postojích dětí. Současně sledoval i míru vlivu dalších okolností, které mohou dopady posílit nebo oslabit. Dopady byly vyhodnocovány ve třech oblastech: posílení sociálního fungování – na úrovni jedince, posílení sociálního fungování – na úrovni prostředí a odolnosti vůči rizikového chování.

Na otázku, zdali došlo v důsledku realizace preventivního programu k tomu, že jsou jeho účastníci více odolní vůči sociálnímu selhávání, odpovídáme kladně. Právě odolnost je oblastí, kterou preventivní program nejvíce oslovil. Můžeme diskutovat o míře tohoto vlivu. Při porovnání průměrů v jednotlivých oblastech se sice nejedná o nějaké závratné posuny, ale musíme brát v úvahu, že program měl v rámci svého zaměření působit na rozvoj klima třídy a pozitivních vztahů, tedy na sociální vztahy, které se utváří v čase a jsou komplexní a hůře ovlivnitelné jednorázovými intervencemi, navíc přicházejícími zvnějšku. Zde se ukazuje, že očekávání změn je potřeba nastavovat úměrně možnostem a podmínkám, v nichž k intervenci dochází. I přesto můžeme být spokojeni s tím, že i po více než měsíci za programem zůstává výsledek v podobě vyšší míry odolnosti dětí vůči rizikového chování. Zvýšila se především schopnost dětí odmítnout rizikové chování, schopnost odolat tlaku vrstevníků a přijetí toho, že rizikové chování není vhodnou zábavou pro volný čas. Dopad pozorujeme i v tom, že rizikové chování dětí nepokládají za normu, zvýšilo se odsouzení rizikového chování, také schopnost na rizikové jednání upozornit a děti jsou připravenější ke snadnějšímu odmítnutí rizikového chování.

Co můžeme odpovědět na otázku ohledně projevů dopadů v různých oblastech sociálního fungování? Pozitivní, byť ne už tak velký dopad program zaznamenal u posílení sociálního fungování na úrovni jedince. V oblasti posílení sociálního fungování na úrovni prostředí žádné dopady nepozorujeme. Je to logické, neboť program svým zaměřením na tuto oblast necítil. Největší dopady program zaznamenal u odsouzení rizikového chování, odmítnutí nabídky kamarádů k rizikového chování, schopnosti upozornit jedince na špatné jednání, odmítnutí rizikového chování jako zábavy pro volný čas a respektování norem chování.

Za zajímavý závěr považujeme, že žádné mediátorové proměnné nevykázaly vliv na dopady programu. Zřejmě je to dáno sociální skladbou dětí, které pochází z běžného sociálního prostředí. U moderační analýzy jsou ale vlivy některých proměnných významné. Nejvíce ovlivněnou oblastí byla odolnost vůči rizikového chování, moderátorové proměnné ji ovlivňují až z jedné třetiny. Silnější vlivy také pozorujeme u posilování sociálního fungování, kde se promítají zejména charakteristiky zázemí dítěte a bezpečnosti rodinného prostředí.

Je zřejmé, že na základě výsledků a zjištění mohou realizátoři programu přemýšlet nad řadou vylepšení, stejně tak mohou školy s klidem ověřený program nabídnout svým žákům a pedagogům.

Seznam zdrojů

Baron, R., & Kenny, D. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 51, s. 1173–1182.

Beck, L., & Ajzen, I. (1991). Predicting dishonest actions using theory of planned behavior. *Journal of Research in Personality*, 25, s. 285–301.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Catalano, R. F., Kuklinski, M., & Sterling, S. (2018). Guiding Good Choices for Health (GGC4H): Testing feasibility and effectiveness of universal parent-focused prevention in three healthcare systems. [online] Accessed 18 November 2022. <https://rethinkingclinicaltrials.org/news/>.

Čech, T. (2012). Prevence. In Miovský, M. *Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování*. Praha: Klinika adiktologie, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze ve vydavatelství Togga, s. 107–112.

De Graaf, I., Speetjens, P., Smit, F., De Wolff, M., & Tavecchio L. (2008) Effectiveness of the Triple P Positive Parenting Program on behavioral problems in children: A meta-analysis. *Behavior Modification*. 32, s. 714–735.

Fredriksson, A., & Oliveira, G. M. de. (2019). Impact evaluation using Difference-in-Differences. *RAUSP Management Journal*, 54(4), 519–532.

Greene, W., & Liu, M. (2020). Review of Difference-in-Difference Analyses in Social Sciences: Application in Policy Test Research. In: Lee, Ch. F., & Lee, J. C. (ed.). *Handbook of Financial Econometrics, Mathematics, Statistics, and Machine Learning*, World Scientific Publishing Co., s. 4255–4280.

Hayes, A. F. (2013) *Mediation, moderation, and conditional process analysis. Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* edn. New York: Guilford Publications.

Iacobucci, D. *Mediation analysis*. Sage, 2008.

Kuklinski, M.R., Oesterle, S., Briney, J.S., & Hawkins, J.D. (2021) Long-term impacts and benefit–cost analysis of the communities that care prevention system at age 23, 12 years after baseline. *Prevention Science*. 22, s. 452–463.

MacKinnon, D. P. (2008). *Introduction to statistical mediation analysis*. Taylor & Francis Group/Lawrence Erlbaum Associates.

MacKinnon, D. P., Fairchild, A., J., Fritz, M.S. (2007) Mediation analysis. *Annual review of psychology*, 58, s. 593–614.

Marečková, J., & Klugarová, J. kol. (2015) *Evidence-Based Health Care. Zdravotnictví založené na vědeckých důkazech*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Matoušek, O. (2016). *Slovník sociální práce*. Praha: Portál.

Miovská, L., Miovský, M., & Václavková, B. (2008) *Přehled hlavních výsledků kvaziexperimentální evaluační studie komunitního programu primární prevence*. výzkumná zpráva. Praha.

Miovský, M., Gabrhelík, R., Charvát, M., Šťastná, L., Jurystová, L., & Martanová, V. (2015) Kvalita a efektivita v prevenci rizikového chování dětí a dospívajících. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze.

Miovský, M., Miovská, L., Řehan, V., & Trapková, B. (2007). Substance use in fifth- and seventh-grade basic school pupils: Review of results of quasi-experimental evaluation study. *Československá psychologie Supplementum*, 103(51), s. 109-118.

Miovsky, M., Novak, P., Stastna, L., Gabrhelik, R., Jurystova, L., & Vopravil, J. (2012). The Effect of the School-Based Unplugged Preventive Intervention on Tobacco Use in the Czech Republic [Resultados del programa de prevencion escolar Unplugged sobre el uso del tabaco en la Republica Checa]. *Adicciones*, 24 (3), s. 211–218.

Miovský, M., Šťastná, L., Gabrhelík, R., & Jurystová, L. (2011). Evaluation of the Drug Prevention Interventions in the Czech Republic. *Adiktologie*, 11 (4), s. 236–247.

Nevoralová, M., Pavlovská, A., Šťastná, L. (2012). Evaluation of the school-based primary prevention of risk behaviour in the Czech Republic (Evaluace aktivit školní primární prevence rizikového chování v České republice). *Adiktologie*, (12) 2, s. 244–255.

Petrusek, M., Maříková, H., & Vodáková, A. (1996) Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum.

Potluka, O., & Špaček, M. (2014). Postupy a metody kontrafaktuálních dopadových evaluací pro Operační program Zaměstnanost v období 2014–2020.

Příhodová, T., & Preiss, M. (2019) Teorie plánovaného chování a její využití ve výzkumu. *Psychologie a její kontexty*, 10 (1), s. 39–49.

Rapoport, L. (1961) The Concept of Prevention in Social Work. *Social Work*, 6 (1), s. 3-12.

Ridenour, T.A., Murray, D.W., Hinde, J., Glasheen, C, Wilkinson, A, Rackers, H., & Coyne-Beasley, T. (2022) Addressing Barriers to Primary Care Screening and Referral to Prevention for Youth Risky Health Behaviors: Evidence Regarding Potential Cost-Savings and Provider Concerns. *Prevention Science*, 23(2), s. 212–223.

Santrock, John W. (2007). A Topical Approach to Life-Span Development. New York, NY: McGraw-Hill.

Širůčková, M. (2012) Rizikové chování. In Miovský, M. Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování. Praha: Klinika adiktologie, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze ve vydavatelství Togga, s. 127–132.